

PROUČAVANJE POJMA „NUMEN“ U KLASIČNOJ I SUVREMENOJ LITERATURI

Pojam *numen* je, uz pojmove *sacer* – „svet, zabranjen, proklet“, *profanus* – „nesvet, nezabranjen, svjetovni, izvan kruga zabranjenog, posvećenog“, *deus* – „bog“, *divinatio* – „nagovješćivanje budućnosti božanskim nadahnućem i nadnaravnom pomoći, dar proricanja, proricanje“, *divinitas* – „božanstvo“, *religio* – „obazrivost, dvoumljenje, razmišljanje, pobožno žacanje, pobožno štovanje, strah božji“, centralni pojam religijsko-vjerske terminologije. Iz rimske religije, preko Rudolfa Otta¹ pojam *numen* ulazi u znanstvenu, stručnu religijsku terminologiju, te se pojavljuje u svim djelima koja za svoj predmet imaju religiju općenito, kao i u djelima koja obrađuju rimsku religiju.

U rimskoj literaturi pojam *numen* prvi se put pojavljuje kod Akcija i Lucilija, dakle u drugoj polovici II stoljeća stare ere. Poslije njih ostaje u upotrebi oko 700 godina, do potpunog kršćanskog prevladavanja rimske religije. Potpunom pobjedom kršćanske nad rimskom religijom, pojam *numen* se gubi i nestaje iz religijsko-vjerske terminologije. Zamijenit će ga nekoliko pojmova, među kojima ponajprije pojam *nomen* – „ime“, *voluntas* – „volja“, *vis divina* – „božanska sila“, *divinitas* – „božanstvo“ i drugi.

Starim Rimljanima pojam *numen* je bio nejasan, kao i veći dio njihove religije, ali nepoznavanje religije nije zapreka njezinu razvoju i kultu. O samoj pojmu Rimljani nisu raspravljali. Cicereon², autor nekoliko djela koja tretiraju religijsko-vjersku problematiku, ne raspravlja o pojmu *numen*, iako ga vrlo često upotrebljava na preko sto mjesta. Fest (kod Pavla Đakona) i Varon pokušali su dati definiciju pojma *numen*.

Pavao Đakon, *Epitoma iz Festa*, str. 137 (Müller): *Numen quasi nutus dei ac potestas dicitur. Numen* se naziva kao neko klimanje i moć boga.

Varon, *De lingua Latina*, 7, § 85 (Müller): *Numen dicunt esse imperium, dictum ab nutu; numina sunt, quous imperium maximum esse videatur*. Kažu da je *numen* vlast, nazvana tako po klimanju; božanstva su (ono) čija se vlast čini najvećom.

Ove definicije vrlo su općenite i nastoje pojam *numen* objasniti etimološki. To su ujedno jedine autentične rimske definicije pojma *numen*.

¹ Rudolf Otto, *Das Heilige, über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*, München 1963, str. 5–28. Rudolf Otto, *Das Gefühl des Überweltlichen (sensus numinis)*, München 1932, str. 4–11. Napominjemo da pojam *sensus numinis* u rimskoj literaturi i epigrafskom materijalu ne postoji, već predstavlja tvorevinu Rudolfa Otta.

² Cicereon, *De natura deorum*, Cicereon, *De divinatione*, Cicereon, *De haruspicum responsis*, Cicereon, *De fato*.

Malo je razdoblja u rimskoj književnosti i epigrafiji u kojima pojam *numen* ima jedno, precizno značenje. U kodeksima se pojam *numen* zamjenjuje, brka s pojmovima *nomen* – „ime“ (*Verg. Aen.*, IV, 521; *Lukrecije*, I, 405; *Lucilije*, 29, 895 Marx), zatim se brka s pojmom *lumen* – „svjetlo“ (*Verg. Aen.*, III, 600), s pojmom *omen* – „dobro ili zlo znamenje“ (*Stacije, Theb.*, X, 486), kao i s pojmom *homo* – „čovjek“ (*Lucilije*, 30, 976). U znanstvenoj literaturi pojam *numen* brka se s pojmom *sacer* (Rudolf Otto,³ Huguette Fugier⁴).

Po svojoj učestalosti u rimskoj literaturi i epigrafskom materijalu pojam *numen* javlja se vrlo često, iako njegovo značenje nije bilo jasno i precizno. U znanstvenoj literaturi o rimskoj religiji, kao i religiji općenito, pojam *numen* obrađen je samo parcijalno.

SVRHA ISPITIVANJA POJMA NUMEN

24

Već letimičan pogled u znanstvenu literaturu koja se bavi problemima rimske religije pokazuje nam kako je pojam *numen*, iako vrlo često spominjan, u stvari vrlo slabo i nikako obrađen. To utoliko više čudi što je pojam *numen* jedan od ključnih pojmova za rimsku religiju u toku cijela njena trajanja, barem ako je suditi po frekvenciji kojom ga upotrebljavaju različiti rimski autori. Interesantno je, na primjer, da poznata biblioteka „Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten“ (RGVV), koju su osnovali Albrecht Dieterich i Richard Wünsch, a koja predstavlja jedan od najvećih kolektivnih znanstvenih pothvata u ispitivanju antičke religije (grčke i rimske), iako ima radova o relativno minornim temama, nema niti jedan rad o pojmu *numen*. Tako, na primjer, postoje rasprave o *Upotrebi vune u obredima starih* (*De lanae in antiquorum ritibus usu*) Jakoba Pleya, ili o *Vegetarijanstvu u antici* Jochannesa Hausleitiera (*Der Vegetarismus in der Antike*), ili rad Gustava Menschinga *Das heilige Schweigen* (*Sveta šutnja*). Još više čudi to da pojam *numen* nije nikako obrađen u trima djelima koja su, svako u svoje vrijeme, predstavljala ili još i danas predstavljaju kapitalna dostignuća znanosti o rimskoj religiji. U XIX vijeku to je djelo Prellera *Römische Mythologie*, u ranom XX vijeku to je djelo Georga Wissowe *Religion und Kultus der Römer*, a danas je to djelo Kurta Lattea *Römische Religionsgeschichte*. Osim toga, čak i u onim radovima u kojima se pojam *numen* opširnije tretira (u prvom redu mislimo na rad Pfistera) neujednačen je tretman epigrafskog i literarnog materijala; a što je po našem mišljenju najveći propust, uopće se ne obrađuje pojam *numen* kod kršćanskih autora.

³ Opširnije o tome vidi *op. cit.*

⁴ Huguette Fugier, *Recherches sur l'expression du sacré dans la langue latine*, Paris 1963, str. 249, poglavlje VI, zatim str. 286. i 69. Za tezu Rudolfa Otta, *numen* kao *sacer*, H. Fugier se odlučuje i na osnovi samo triju numeracija *CIL*-a; to su slijedeće numeracije: *CIL*, VIII, 2662; VIII, 2663; VIII, 5884.

Ovaj rad stoga predstavlja **predradnju** koja je nužna za svaki sistematski i sintetički prikaz rimske religije; ne vjerujemo da se o rimskoj religiji može govoriti autoritativno tako dugo dok još uvijek nismo na čistu:

1. što pojam *numen* znači u pojedinim razdobljima rimske religije,
2. u kojem je odnosu prema ostalim ključnim pojmovima rimske religije, prije svega u odnosu prema pojmu *deus*,
3. što pojam *numen* znači kod kršćanskih autora.

KRONOLOŠKI PREGLED TEORIJA I SHVAĆANJA POJMA NUMEN

Djela o rimskoj religiji

*L. Preller: Römische Mythologie, 1881. godine*⁵

L. Preller vrlo parcijalno obrađuje pojam *numen*, ali primjećuje da se pojam javlja vrlo često, a najčešće odgovara našem pojmu božanstvo, dakle bi bio to pojam apstraktniji od pojma *deus* — „bog”. Preller smatra da se pojam upotrebljava u smislu apstraktne moći, koja odgovara personificiranom bogu; zatim *numen* znači očitovanje moći nekog boga ili duhovnog bića u prirodi ili ljudskoj djelatnosti. Preller ujedno daje i etimološko objašnjenje glagola *nuo* — „klimati”, kao i njegove složenice, navodeći pri tome *Ilijadu*, I, 528, Varona, *De lingua Latina*, VII, 85, Akcija, Livija, Livija Andronika i Lukrecija. *Numen mentis* Lukrecija Preller objašnjava kao snagu, moć ljudskog duha. U doba Carstva pojam *numen* će se vrlo često pripisivati Augustu, te se *numen* dovodi u vezu s pojmom *maiestas* i pripisuje se caru da bi se istakla njegova čast, dostojanstvo i božanska priroda. Prema Prelleru *numen* ujedno znači i očitovanje, ispoljavanje božanske volje, a pojam *numen* odnosi se i na podzemna božanstva, odnosno *numina* znači isto što i *Manes*.

25

*Georg Wissowa: Religion und Kultus der Römer, 1912. godine*⁶

G. Wissowa pojam *numen* ne obrađuje, već ga na nekoliko mjesta upotrebljava za apstraktnu oznaku, oznaku koja je apstraktnija od pojma *deus*. Na strani 170. kaže da pojmovi *numen* i *deus* podjednako objašnjavaju pojam *Lar, Lares*. Do pojave djela Kurta Lattea djelo G. Wissowe bilo je najautoritativniji priručnik za rimsku religiju, a mnogi smatraju da je to i danas, pa je to interesantnije da Wissowa taj pojam ne obrađuje, pa ni onda kad govori o imperijalnom kultu.

⁵ L. Preller, *Römische Mythologie*, dritte Auflage, Bd. I, 1881, Bd. II, 1883, Berlin, pp. Bd. I, 57, 59; Bd. II, 440.

⁶ Georg Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München 1971, pp. 37, 85, 170, 246, 262, 330.

U svom djelu Rose pokušava rekonstruirati početke rimske religije o kojima nema dovoljno podataka. On to čini po uzoru na religije primitivnih naroda, pretpostavljajući da su počeci religijskog mišljenja jednaki za sve narode. Rimski kult, premda je uključivao jednog ili dva viša boga (stara trijada Jupiter, Mars i Kvirin), bio je u biti polidemonizam; to će reći: „obožavanje jednog broja bića ošro određenih ili ograničenih u svojoj funkciji, ali koji mimo tih svojih funkcija nemaju praktički nikakva postojanja u kultu ili u imaginaciji — oni nisu toliko bogovi, koliko posebne manifestacije mane”.⁸ *Spiniensis* je tako pribavljao manu potrebnu da se izvade trnoviti grmovi (*spinae*) s polja; *Cinxia* — ono što je bilo potrebno za propisno opasivanje (*cingere*) mlade itd. Latinska riječ za njih ili za njihovu snagu je *numen*; s vremenom je *numen* počelo značiti „proizvod ili očitovanje sile” a ne, kako izričito naglašava Rose, „sila sama”. Precizno rečeno, bogovi (a katkada i druge sile, jače od ljudskih ili jače od obične ljudske prirode) imaju *numen*, ali kako je njihov posao jedino to da imaju *numen* i ništa više, oni sami se često nazivaju tim imenom, pogotovo u pluralu — *numina*.

26

Razvojem teološke misli riječ poprima drukčije značenje i počinje značiti: „božanstvo, boštvo” — „*divinity, deity*”. Prema Roseu, napor da se zamisli neka duhovna sila koja, na primjer, pomaže seljacima pri obradi polja, ne predstavlja posebno teško apstraktno mišljenje. Međutim, rimski su teolozi proširili te *numene*, dodajući im i sami mnogo svojim interpretacijama, tako da je ideja *numena* u kasnijoj fazi teološki prilično razvijena. No, kako tvrdi Rose, „njena se povijest može pratiti do kudikamo nižeg stupnja, do nečeg što zapravo ni u čemu nije više nego primitivna zamisao mane, prostorno smještene na neko mjesto ili u neki materijalni predmet”.

Pauly-Wissowa-Kroll: Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, Bd. XVII, 1937. godine:

*Numen — Friedrich Pfister*⁹

Rad F. Pfistera je prvi i do sada jedini opširniji rad o pojmu *numen*. Ovdje će prvi put biti analiziran i epiografski materijal koji se odnose na taj pojam. Kao prvo, Pfister primjećuje nedostatak istraživanja o pojmu *numen* koji je tako važan za rimsku religiju. Napisano je jedino nekoliko članaka o *numen Augusti*, ali pojam *numen Augusti* stoji na kraju jednog vrlo dugog razvojnog puta. Prvi se put pojam pojavljuje kod Akcija 646 R (kod *Non.* 173, 27): *alia hic sanctitudo est, aliud nomen et numen Iovis* — „drukčija je ovdje svetost, drukčije ime i *numen* Jupitera, zatim isto kod Akcija 692 R (kod *Varr. l. l.* VII, 85): *multis nomen vestrum nu-*

⁷ H. J. Rose, *Primitive Culture in Italy*, Oxford 1926, pp. 144–145.

⁸ *Op. cit.*, str. 144.

⁹ *Pauly-Wissowa-Kroll: RE, col. 1273–1292.*

menque ciendo — „mnogim (riječima) zazivajući vaše ime i *numen*“. Obje numeracije znače svojstvo koje je kroz Jupitra blizu označenom božanstvu, a riječ *numen* je povezana s pojmom *nomen*. Pojmovi *numen* i *sanctitudo* imaju nešto usporedljivo, zajedničko, kao da je pojam *numen* povezan s pojmom *sanctum*. Ciceron je (*fin.* V, 49) homerski pojam *θεῶν ἰσότης* (*Od.* XII, 190) preveo na latinski jezik s *divino numine*, a pojam *vis divina* upotrebljava u istom značenju kao *numen deorum*. Iz Cicerona (*Verr.* IV, 107) može se zaključiti da se *numen* jednog božanstva u svom djelovanju i očitovanju može razumjeti i spoznati: *multa saepe prodigia vim eius (Cereris) numenque declarant* — „mnoge čudesne zgode često pokazuju njenu (Cererinu) silu i *numen*“. Pfister to povezuje s pojmovima stoičke filozofije *θεία δύναμις* ili *δύναμις θεοῦ*.

U literaturi predaugustovskog doba, smatra Pfister, riječ *numen* dolazi samo u značenju božanske osobine, moći, snage, volje — dakle uvijek *lovis numen*, a nikada *Iuppiter numen*.¹⁰ Pfister također primjećuje često brkanje pojma *numen* s pojmom *nomen* u kodeksima.

Ciceron često upotrebljava pojam *numen*, i to samo u značenju osobine božanstva, a naročito često javlja se sintagma *numen deorum* ili *deorum immortalium numen*. Pojam *numen* javlja se vrlo rijetko kao osobina jednog, pojedinačnog, određenog božanstva, kao na primjer *numen lovis* (*Deo it.* 18; *Tusc.* II, 23), *numen Cereris* (*Verr.* IV, 107). Pojam *numen* Pfister povezuje s pojmom *fatum* (*Cic. Tusc.* I, 115: *fatorum numine*), a to nalazimo i kod Vergilija (*Ecl.* IV, 47: *concordes stabili fatorum numine Parcae*). Kod Cicerona se pojam *numen* nikada ne odnosi na jedno određeno božanstvo, nikad nije u vezi s božanskim imenom, kao na primjer *Iuppiter numen*; on poznaje samo upotrebu *lovis numen*. Ciceron pojam *numen* povezuje s pojmom *vis*, i Pfister smatra da se tu uvijek radi o moći božanstva. Sličnu upotrebu nalazimo i kod Kornelija Nepota koji na dva mjesta govori o *numen deorum* i *sine numine divom*. Ista sintagma nalazi se i kod Katula, Lukrecija, Vergilija. Kod Lukrecija često nalazimo sintagmu *divina numina*, *divom numen*, *deum numen*. Kod Lukrecija nailazimo i na novost u razvoju pojma *numen* — to je *numen mentis*, „*numen duha*“ (III, 144).

27

U literaturi predaugustovskog doba *numen* je povezan s genitivom i prema tome znači uvijek osobinu i snagu nekog božanstva: *δύναμις θεοῦ*, a sintagme u kojima se pojam *numen* dovodi u vezu s pojmom *vis* vrlo su česte. U razvoju pojma novost je to da jedno božanstvo ima više *numena* (*Verg. Aen.* III, 359: *numina Phoebi*; XI, 901: *lovis numina*; III, 543: *numina sancta Palladis*; *Horacije, epod.* 17, 3: *Dianae numina*; *Tibul.* 1, 2, 79 i 1, 3, 79: *Veneris numina*; 3, 19, 15: *Iunonis numina*; *Lucan* 1,380: *numina Monetae*; *Ovidije, her.* 3,53: *numina matris aquosae*). Pfister zaključuje da i u ovom slučaju *numina* označavaju božansku moć, pa onda božanstvo, bogove. Gotovo istu sintagmu nalazimo i u epigrafskom materijalu (*CIL*, III,

¹⁰ Pfister odbacuje lekciju *numen* na spornom mjestu u Luciliju 29, 895 Marx.

4150; VI, 546; XII, 5953; IX, 2123; VI, 170). U literaturi predaugustovskog doba *numen* znači osobinu subjekta, a u augustovskom i postaugustovskom dobu može *numen* sam biti subjekt (dakako ne u sintaktičkom smislu).

Sintagma *numen habere* javlja se tek u augustovskom dobu: ona je vrlo česta, i Pfister smatra da ona uvijek znači nepersonaliziranu silu, a to posebno važi za drveće (*arbores*), izvore (*fontes*), vode (*aguae*), planine (*montes*), gdje se ponajčešće radi o Nimfama koje nastavaju ta mjesta ili drugim božanstvima koja se podrazumijevaju pod tim pojmovima.

Pjesnici augustovskog doba pripisivat će pojam *numen* ljudima, a posebno carevima. Takvih numeracija ima vrlo mnogo, kako kod pjesnika tako i kod prozaista, a većina se epigrafskog materijala odnosi na *numen Caesaris*. Pfister smatra da *Caesar* nije *numen* nego da samo posjeduje *numen*, jer nigdje ne nalazimo da bi *numen* Augusta odgovarao *numenu* Jupitra, jer kad nalazimo na sintagmu *Iuppiter numen*, prevodimo je sa „bog Jupiter“, a kad nalazimo sintagmu *Iovis numen*, prevodimo je sa „snaga, moć, volja Jupitra“.

Što znači pojam *numen*, bit će jasnije kad se usporede glagoli i pridjevi koji su s njim povezani. Tako je pojam *numen* često povezan s glagolima:

- 28
- numen adorare* — obožavati, klanjati se *numenu* (*Verg. Aen.* II, 48, III, 437; *Ovid. trist.* 3, 8, 13, *pont.* 3, 1, 163; *Dracont.* X, 187).
 - numen celare* — tajiti nešto od *numena* (*Cic. Deiot.* 6, 18)
 - numen colere* — štovati *numen* (*Verg. georg.* 1, 30; *Lucan* 5, 233)
 - numen contemnere* — prezirati *numen* (*Verg. culex*, 244)
 - numen expiare* — okajati *numen* (*Cic. Verr.* 4, 111).
 - numen fallere* — prevariti *numen* (*Verg. Aen.* VI, 324)
 - numen flectere* — umilostiviti *numen* (*Ovid. trist.* 5, 3, 46; *Avian*, f. 32, 11)
 - numen fraudare* — prevariti *numen* (*Verg. Ciris*, 83).
 - numen horrere* — bojati se *numena* (*Cic. dom.* 104, *fin.* 1, 41, *acad.* 2, 121).
 - numen implorare* — preklinjati *numen* (*Cic. Scaur.* 17).
 - numen laedere* — povrijediti *numen* (*Tibul.* 1, 3, 79; 1, 9, 6; *Ovid. met.* 4, 8).
 - numen metuere* — bojati se *numena* (*Lucan*, 3, 416).
 - numen movere* — ganuti *numen* (*Hor. epod.* 17, 3; *Verg. georg.* 4, 505).
 - numen neglegere* — zanemariti *numen* (*Katul.* 64, 134).
 - numen pavescere* — plašiti se *numena* (*Tac. his.* 4, 84, 2).
 - numen placare* — umilostiviti *numen* (*Cic. dom.* 140; *div.* II, 63; *Ceas. bell. gall.* VI, 16, 3).
 - numen poscere* — moliti nešto od *numena* (*Verg. Aen.* I, 666)
 - numen precari* — moliti *numen* (*Verg. Aen.* III, 543, 634).
 - numen testari* — zazivati *numen* za svjedoka (*Verg. Aen.* II, 155; XII, 201)
 - numen timere* — bojati se *numena* (*Tibul.* 3, 6, 22).
 - numen venerari* — štovati *numen* (*Verg. Aen.* III, 697).
 - numen violare* — oskrvnuti *numen* (*Lucret.* II, 614; *Tibul.* 1, 2, 79).
 - numen vocare* — zazivati *numen* (*Verg. Aen.* III, 264)

- numini parere* – pokoravati se *numen* (*Cic. div.* I, 120, II, 35; *nat. deor.* 1, 22).
- numen supplicare* – ponizno moliti *numen* (*CIL*, XII, 4333)
- per numen iurare* – kleti se *numenom* (*Horat. epis.* II, 1, 16; *Ovid. met.* III, 638; *Verg. Ciris*, 245; *Aen.* VI, 324; *Suet. Cal.* 24).
- numen orare* – moliti se *numenu* (*Horat. epod.* 17, 3; *Verg. Aen.* II, 141).
- numen rogare* – moliti *numen* (*CIL*, XII, 3619).
- numine abuti* – zlorabiti *numen* (*Cic. dom.* 125; *Catul.* 76, 4)

Atributi i participi uz pojam *numen* su slijedeći:

- aeternum numen* – vječni *numen* (*CIL*, VIII, 796)
- antiquissimum numen* – vrlo stari *numen* (*Tac. his.* 4, 84, 24).
- caeleste numen* – nebeski *numen* (*Tibul.* 3, 4, 53)
- numen divinum* – božanski *numen* (*Cic. Mil.* 83; *dom.* 140)
- numen evidentissimum* – prejasni *numen* (*CIL*, XIV, 44)
- numen fessum* – umorni *numen* (*Verg. Aen.* VII, 297)
- numen grave* – ozbiljan *numen* (*Cic. Quir.* 18; *Ovid. met.* 4, 452)
- implacabile numen* – neumoljivi *numen* (*Ovid. met.* 4, 452)
- numen incertum* – nepoznati *numen* (*Scrip. his. Aug. Claud.* II, 4)
- numen infestum* – neskloni *numen* (*Lucan.* V, 233)
- numen inimicum* – neprijateljski *numen* (*Verg. Aen.* II, 623)
- numen inoxium* – neškodljivi *numen* (*Lucan.* IX, 727)
- numen invictum* – nepobijeđeni (nepobjedivi) *numen* (*Catul.* 64, 204).
- iratum numen* – razljućeni *numen* (*CIL*, VI, 29944)
- laevum numen* – nesretni, zlokobni *numen* (*Verg. georg.* 4, 7)
- magnum numen* – veliki *numen* (*Cic. Phil.* 3, 32)
- praesens numen* – prisutni *numen numen-pomagač* (*Verg. georg.* 1, 10)
- praestantissimum numen* – najodličniji *numen* (*CIL*, II, 131)
- sanctum numen* – sveti *numen* (*Cic. Quir.* 18)
- summum numen* – najviši *numen* (*Lucan.* 8, 860; *Priap.* 40, 4)
- vetustum numen* – stari *numen* (*Cic. div.* 1, 19; *Lucan.* 10, 16)

29

U ovim slučajevima Pfister smatra da pojam *numen* treba shvatiti kao djelovanje i očitovanje, prisutnost koja je sigurno pretpostavljena i samo se tu može govoriti o nazočnosti *numena*. Tako je vrlo čest epitet *praesens*. Pfister pojmove *numen praesens* i *numina praesentia* dovodi u vezu s grčkim pojmovima *ἐπιφανής* i *ἐπιφάνεια* (*col.* 1289). Ipak postoji razlika između *θεοὶ ἐπιφανείς* i *numina praesentia*, jer Horacije govori (*Car.* 3, 5, 2) o Augustu kao da je *θεὸς ἐπιφανής* – latinski to glasi *praesens divus*, a ne *praesens deus*.

Pfister primjećuje kako se nigdje ne nalazi izvorno značenje pojma *numen* u smislu „klimanja glavom, odobravanja ili odbijanja glavom”¹¹. Isto tako pojam *numen* ne

¹¹ RE, col. 1289.

može imati ni svoje drugo izvorno značenje — „mig, opomena, znak, uputa“, već *numen* treba shvatiti kao pokretačku silu, koja u kretanju postaje vidljiva. To je uvijek nepersonalizirana sila, ali sila koja djeluje; ona je stvarna tamo gdje se govori o božanskom i svetom. Tu silu Pfister, služeći se terminom iz proučavanja religija primitivnih naroda, naziva „*orendistische Kraft*“ (col. 1290).

*Martin P. Nilsson: Geschichte der griechischen Religion, 1940.*¹²

Kod Nilssona, koji govori o grčkoj religiji, javlja se pojam *numen*, naravno, samo usputno. On taj pojam prevodi i interpretira kao silu koja ispunjava čitavu prirodu i ljudski život. U prvom tomu pojmu *numen* posvećena je samo jedna rečenica. U drugom tomu je nešto opširniji, navodi mjesta iz Amijana Marcelina i upozorava na specifičnu upotrebu pojma *numen* kod tog autora (vrhovno nebesko biće).¹³

*M. H. Wagenvoort: Roman dynamism (engl. prijevod), 1947.*¹⁴

M. H. Wagenvoort preuzeo je tezu H. J. Rosea i unekoliko je modificirao u knjizi koja je prvi put objavljena 1941. godine na holandskom jeziku: *Imperium, Studiën over het manabegrip in zede en taal der Romeinen*, a koju je 1947. godine sam Rose preveo na engleski jezik. Kao i Rose, i on zbog nedostatka podataka polazi od komparacije s primitivnim religijama. Značajno je za njegovu koncepciju to što se u njoj rimska religija pokušava tumačiti kao religija nedovoljno definiranih bogova, „beskrvnih bića“ (za razliku od, na primjer, grčke), a istodobno se ukazuje na značenje koje su Rimljani pridavali različitim nepersonaliziranim prirodnim silama. Za njegovu koncepciju rimske religije i za način na koji on interpretira *numen* indikativan je ovaj pasus: „Rimska mitologija u pravom smislu riječi nikad nije postojala. Ipak, bilo bi daleko od istine kad bi se rimska religija u svojem početnom stadiju zamišljala kao suhoparni, dosadni ceremonijal u čast nestalnih fantoma. Štoviše, ulazimo u elektrodinamičnu zemlju očaranja. Uzmimo za primjer mnoge posvećene gajeve — *luci*. Drhtaj pun straha prožima putnika koji se usuđuje da im se približi“.¹⁵

*Georges Dumézil: L'héritage indo-européen à Rome, 1949. godine*¹⁶

Jedno čitavo poglavlje ovog djela nosi naslov: *Numina deorum*. Ovdje Dumézil daje kratak pregled shvaćanja i interpretacija pojma *numen*. Ponaajprije se pojam *numen*

¹² Martin P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, Bd. I, *Die Religion Griechenlands bis auf die griechische Weltherrschaft*, München 1967, Bd. I, pp. 59.

¹³ Martin P. Nilsson, *op. cit.*, Bd. II, p. 571.

¹⁴ H. M. Wagenvoort, *Roman Dynamism, Studies in ancient Roman thought, language and custom*, with an Introductory Note by H. J. Rose, Oxford 1947.

¹⁵ H. M. Wagenvoort, *op. cit.*, p. 78.

¹⁶ Georges Dumézil, *L'héritage indo-européen à Rome*, Paris, Gallimard, 1949, poglavlje II, pp. 49–58.

dovodio u vezu s melanezijskim pojmom mana, a prvi to čini H. J. Rose¹⁷. Čitav tekst koji se odnosi na pojam *numen* u djelu Rosea navodi Dumézil i primjećuje da se taj pojam pojavio tek u pokušajima rekonstruiranja stare rimske religije o kojoj nemamo gotovo nikakvih izvora i podataka. Podaci i izvori pokušali su se rekonstruirati po uzoru na primitivne religije, pa su se njihovi pojmovi, predodžbe i terminologija jednostavno prenosili u rimsku religiju, ili kao što je to slučaj s pojmom mana, koji se jednostavno zamijenio pojmom *numen*, jer je pojam *numen* nejasan.

Numen je mlađa riječ latinskog jezika, ali Rimljani imaju kontinuiranu upotrebu riječi *deus*, koja je vidljiva i u indoevropskim jezicima, a to Dumézil posebno obrađuje i navodi. Prema Dumézilu, riječ *numen* značila bi volju jednog boga, volju koja je vanjska i djelotvorna, a ta volja pretpostavlja boga. Od rimskih autora Dumézil navodi samo Cicerona.

*Georges Dumézil: La religion romaine archaïque, 1966. godine*¹⁸

U ovom djelu, koje je doživjelo mnoge pohvalne kritike, Dumézil se ponovo obara na tezu H. J. Rosea koja se pojavila 1926. godine. Rose je tražio u rimskoj religiji pojam koji bi najviše odgovarao melanezijskom pojmu mana i našao ga u riječi *numen*. Djelo Rosea imalo je velik utjecaj i M. H. Wagenvoort se u svom djelu¹⁹, koje se pojavljuje 1941. godine, *Roman dynamism*, također odlučio za pojam *numen* – mana, odnosno *δύναμις*. Međutim, ova teorija nije se dugo održala i doživjela je mnoge kritike. Kad je Dumézil pisao svoje djelo o rimskoj religiji, već se pojavila studija F. Pfistera o *numenu*, koju je Dumézil konzultirao i uglavnom se odlučio za njegovo mišljenje, s time da posebno inzistira na odbacivanju poistovećivanja pojmovna *numen* i mana, što F. Pfister djelomično čini.

31

*Jean Beaujeu: La religion romaine à l'apogée de l'empire, La politique religieuse des Antonins (96–192)*²⁰

J. Beaujeu samo djelomično spominje pojam *numen* i prvenstveno govori o „imperijalnom *numenu*“. Govoreći o istočnoj astrolatriji, J. Beaujeu primjećuje da su grčki stanovnici starim religijskim pojmovima dali nov razvoj, kao na primjer individualnom *numenu*. Izvor snage i princip vladanja stanuje, za svaku individuu, u okultnoj snazi koja je istovremena nerazdvojiva od njega i transcendentna, koja ga pokreće i daje mu svoju snagu, a to je *numen* i *genius*. Na pojmu i posjedovanju „*numen victorieux*“ car Trajan temelji svoju vlast i autoritet na zemlji, jer ga „*numen victorieux*“ obasjava. Ovdje je pojam *numen* identičan s pojmom *Victoria* i pojavljuje

¹⁷ H. J. Rose, *op. cit.*, pp. 144–145.

¹⁸ Georges Dumézil, *La religion romaine archaïque; suivi d'une appendice sur la religion des Étrusques*, Payot, Paris 1966, pp. 34–36; 43–44; 219.

¹⁹ H. M. Wagenvoort, *op. cit.*, pp. 78.

²⁰ Jean Beaujeu, *La religion romaine à l'apogée de l'empire, I, La politique religieuse des Antonins (96–192)*, Paris 1955, pp. 31, 61, 67, 69, 71, 230.

se kao pojedinačna snaga, vezana uz cara. Kroz posjedovanje *numena* car participira u božanskoj prirodi bogova.

*Jean Bayet: Histoire politique et psychologique de la religion romaine, 1969. godine*²¹

Da bi označili aktivnost svojih bogova, Rimljani su voljeli upotrebljavati riječ *numen*, *numina*, ili (poetska upotreba) da bi označili same bogove, božansku silu, silu koja nije personalizirana. Činjenica da je riječ *numen* srednjeg roda isključuje animizam, bolje rečeno ona ga ne preporučuje. Tu božansku silu možemo misliti generalno i lokalno, ali je ne možemo jasno definirati oblikom ili prirodom, a to je ujedno i odgovor i na mnoge druge aspekte rimske religije. Pojam *numen* ujedno znači i volju uz koju možemo vezati pojam sile, ali bez pozivanja na nešto fizičko. Riječ *numen* označuje efikasnost koja je parcijalna ili permanentna, opća kao i posebna, djelomična kao i stalna. Konstrukcije s genitivom upućuju nas na antropomorfnu prirodu rimskih bogova koja nije u suprotnosti s antropopsihičkom prirodom. Također pojam *numen* može biti i atribut, epitet božanskih osoba, pa onda i cara.

*Henri Le Bonniec: Le culte de Cérès à Rome, 1958. godine*²²

32

Le Bonniec odbacuje tezu Rosea i Wagenvoorta i odlučuje se za tezu iznijetu kod G. Dumézila²³. Za tu tezu on se odlučuje na osnovi kulta božice Cerere, jer da Ceres neće biti štovana kao jedan *numen* koji se razvio i transformirao da postane božanstvo, prema perspektivi Wagenvoorta. Tek u imperijalnom latinskom jeziku *numen* znači boga, ali riječ u svojoj kasnijoj upotrebi označava moć, volju božanstva. *Ceres* nije *numen*, ali *Ceres* ima *numen*: *Cereris numen*, kaže Ciceron.

*Kurt Latte: Römische Religionsgeschichte, 1960. godine*²⁴

Pojam *numen* Kurt Latte ubraja u pojmove moći (*Machtbegriffe*). *Numen* predstavlja izraz za nepersonaliziranu moć koja pripada bilo kojem bogu. Starost te riječi je nesigurna. Riječ *numen* nedostaje kod Plauta, Enija, Katona, a isto je tako nema u starim vjerskim formulama i dolazi najprije kod Akcija i Lucilija, dakle u drugoj polovici drugog stoljeća prije nove ere. Međutim, s tom riječi treba biti vrlo oprežan. Nije isključena mogućnost da je riječ *numen* došla pod utjecaj stoičke filozofije i da je ona prijevod grčkog pojma *δύναμις* odnosno *δύναμις θεού*.

²¹ Jean Bayet, *Histoire politique et psychologique de la religion romaine*, Paris 1969, pp. 109–112, 184, 287.

²² Henri Le Bonniec, *Le culte de Cérès à Rome, Des origines à la fin de la république*, Paris 1958, pp. 27–31, 209.

²³ Georges Dumézil, *L'héritage indo-européen à Rome*, pp. 49–58.

²⁴ Kurt Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München 1960, pp. 57, 333.

Na pojam *numen* Latte se ponovo vraća u poglavlju *Bezlični bogovi i želja za ličnom zaštitom*. Ovdje se pojam *numen* dovodi u vezu, komparaciju s pojmom *Genius*, duh čuvar i tvrdi se da se pojam *numen* može u istom smislu upotrebljavati.²⁵

*Kurt Latte: Kleine Schriften zur Religion, Recht, Literatur und Sprache der Griechen und Römer, 1968. godine*²⁶

U ovom djelu, koje predstavlja sintezu Latteovih istraživanja, ponovo nailazimo na pojam *numen*, u poglavlju: *O obilježju italske predodžbe boga*. U ovom djelu Latte smatra da latinski jezik ima novu riječ za pojam boga; pored stare riječi *deus* latinski jezik stvorio je novu riječ – *numen*. Ova riječ znači božanstvo, ona označava očitovanje njezine moći, volje, dokaz kako je jak izlazak izvan sebe, manifestacija koja kao da bitno pojam boga osjeća, daje. Latte pojam *numen* uspoređuje s umbrijskim *Ahtu*, naime misli da je to još jasniji izraz za pojam *numen*. U umbrijskom *Ahtu* znači *actus, ἐνέργεια* boga.

*Pierre Grimal: Rimaska civilizacija, 1964. godine*²⁷

„Danas se tim imenom obeležava 'natprirodna' moć koja nema određenu osobenost i može se, kako misle Rimljani, skrivati u nekom biću, stvari ili božanstvu. Nekad je teško razumeti ovaj pojam u antičkoj misli, gde znači, kako izgleda, više 'stvaralačku volju' jednog božanstva, nego samo to božanstvo".²⁸ Formiranjem Carstva stvara se imperijalni kult, kult koji se temelji na božanskom pravu. U svojim počecima taj je kult više izraz samoljublja careva negoli „božanske“ stvarnosti. Međutim, to carsko samoljublje nalazimo samo u početku, kod Kaligule, Nerona, Domicijana, Trajana i Antonina. Međutim, u vrijeme Trajana, Hadrijana, Marka Aurelija to obožavanje je potvrda da se car u svojim vrlinama u cjelini izjednačuje s bogovima. Ovdje pojam boga predstavlja, po shvaćanju filozofa stoičara, sliku moralnog savršenstva. Ali ono što je u očima obrazovane elite samo filozofski simbol, pojam, za većinu neobrazovanih ljudi predstavlja doslovnu istinu, naime to da car predstavlja, posjeduje *numen* koji ga izdiže iznad ostalih, običnih ljudi. On je božanstvo

33

²⁵ Kurt Latte, *op. cit.*, pp. 333. K. Latte je nastojao konzultirati što više epigrafskog materijala, te je njegovo djelo jedno od prvih djela o rimskoj religiji koje konzultira mnogo epigrafskog materijala. Dosadašnja djela o rimskoj religiji uglavnom su konzultirala literarni materijal. Za ovu tezu Latte se odlučuje na osnovu *CIL*, X, 3920, VIII, 8926, III, 3116, V, 4285, V, 5648, IX, 3351, V, 837, III, 1128, XIII, 7400; međutim, moramo primijetiti da je većina ovih podataka kriva. Točni podaci su samo pod slijedećim numeracijama: III, 1128, III, 3116, VIII, 8926 i X, 3920. Stručna kritika djelo Kurta Lattea nije dobro primila, ono je doživjelo mnoge kritike. Posebno je bila oštra kritika Henrija Le Bonnieca koji se slaže s kritikom A. Brelicha, koji je djelo nazvao: *Un libro dannoso*. (Ovid, *Fastorum liber secundus*, PUF, Paris 1969, *Edition et commentaire de Henri Le Bonniec*, predgovor, str. 1.)

²⁶ Kurt Latte, *Kleine Schriften zur Religion, Recht, Literatur und Sprache der Griechen und Römer*, München 1968, p. 89.

²⁷ Pierre Grimal, *Rimaska civilizacija*, Beograd 1968, pp. 78, 468, prev. M. Garašanin.

²⁸ Pierre Grimal, *op. cit.*, str. 468.

koje se priziva u teškoćama svakodnevnog života i kojim se čovjek teško usuđuje zakleti. Ličnost cara je sveta i neprikosnovena, pa pozvati se na to ime znači pokrenuti čitav jedan sistem čije se posljedice ne mogu predvidjeti.

U svom drugom glasovitom djelu, koje je od stručne kritike dobro prihvaćeno, Pierre Grimal pojam *numen* ne spominje.²⁹

Djela o religiji i svetome

*Rudolf Otto: Das Heilige, 1917. godine*³⁰

Pod pojmom „*Das Numinose*“ Otto obrađuje pojam svetog, profanog, kao i svih onih osjećanja koja su sveta, profana ili između toga. Naime, Rudolf Otto je tražio izraz koji bi u sebi objedinjavao i aspekte svetoga (*sacer*) i aspekte svjetovnog, profanog. Sve religije posjeduju kategoriju svetog i profanog, pa se često definiraju po toj kategoriji, jer im je to najvažnija zajednička osobina, važnija od kategorije boga. Otto smatra da je taj izraz pronašao u latinskoj riječi *numen*, odnosno izvedenici „*Das Numinose*“ (*Numinöse, numinös*). Otto je nastojao pronaći izraz kojim bi okvalificirao samo sveto, čisto sveto, a ne sveto kao moralni predikat, i smatra da je riječ *numen* za to najprikladnija.

34

Pojam *Numinose* ima nekoliko aspekata. Prvi aspekt je osjećaj zavisnosti, stvorenosti, osjećaj da smo stvorenja (*Kreaturgefühl*). Odnosno, to je osjećaj vlastita ništavila u odnosu prema Strahovitome i Velikom, Bezgraničnom. Religiozni strah koji u nama izaziva objekt izvan nas Otto naziva numinozni objekt, misteriozni, sveti objekt. Taj objekt je bitno iracionalan, ali shvatljiv i razumljiv po strahu koji izaziva kod čovjeka.

Momenti numinoznoga su:

1. *sacer horror* — sveti strah,
2. *mysterium tremendum* — numinozno dati objekt, strahovita tajna,
3. *fascinans* — ono što privlači, očarava,
4. *tremenda maiestas* — strahovita uzvišenost,
5. *sanctum* — sveto kao objektivna vrijednost, ono je *augustum*, uzvišeno, veličanstveno.

²⁹ Pierre Grimal, *Dictionnaire de la Mythologie grecque et romaine*, PUF, Paris 1969.

³⁰ Rudolf Otto, *Das Heilige, über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*, München 1963, pp. 5–37. Rudolf Otto, *Das Gefühl des Überweltlichen (sensus numinis)*, München 1932, pp. 4–11.

Numinozno još možemo nazvati demonskim, kako to zovu primitivne religije. Kod Rudolfa Otta sveto i numinozno su poistovećeni.³¹

G. van der Leeuw: *La religion dans son essence et ses manifestations, phenomenologie de la religion, 1933. godine*³²

U poglavlju *Objekt religije* G. van der Leeuw govori o pojmu *numen*. Da bi se označila sila božanstva, Rimljani su upotrebljavali pojam *numen*. *Numen* znači znak glavom, klimanje, element volje. Zatim, *numen* znači snagu koja ima ime. Pojam *numen* ostao je neoređen, ne nosi ljudskih crta, on je snaga koja se može pridavati kao kvalitet. Taj kvalitet je vrlo blizak doživljenom iskustvu, bliži negoli pojam potpuno oblikovanog boga. G. van der Leeuw pojam *numina* upotrebljava za oznaku plurala božanstva.³³

³¹ Rudolf Otto je riječ *sacer* preveo riječju *numinos* u djelu *Das Heilige*, str. 226. Smatramo da nema razloga da se riječ *sacer* zamjenjuje riječi *numen*. Raspravljajući o numinoznom, R. Otto ne navodi nijednog rimskog autora, a isti je slučaj i kad govori o pojmu *sacer*. U ovom radu ne dovodi se u pitanje ono što R. Otto podrazumijeva pod pojmom *numinos*, *numinöse*, već samo terminologija, naime njezina preciznost. *Das Numinose* kao stručan termin u znanosti o religiji nije se sasvim održao. Djelomično se održao u djelima koja su pisana nje-mačkim jezikom; međutim, znanstvenici se u posljednje vrijeme opet vraćaju izrazu *sacer*; to je posebno vidljivo kod Mircea Eliade, u djelu: *Das Heilige und das Profane, vom Wesen des Religiösen*, Hamburg 1957. Isto djelo prevedeno je i na francuski jezik pod naslovom: *Mircea Eliade, Le sacré et le profane*, Gallimard, Paris 1965. U francuskom jezičnom području izraz numinozno nije se ustalio, jer francuska „*science de la religion*“, kao i sociologija religije ima ustaljene termine *sacer (sanctus)* i *profanus*. Poznata je ambivalentnost osjećaja vezanih uz sakralno i prije pojave djela R. Otta, što je posebno vidljivo u djelu Sigmunda Freuda: *Totem und Tabu*, a koje je pisano 1912–1913. godine; *Freud-Studienausgabe*, Band IX, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1974. Ambivalentnost osjećaja vezanih uz *sacer* dolazi do izražaja i u samom, dvostrukom, ambivalentnom značenju same riječi *sacer*, kao i nekih njenih izvedenica. *Fest., s. v. Plorare*, (str. 260, ed. Lindsay, Leipzig, 1913, Teubner): *Si parentem puer verberit, ast olle ploravit parens, puer divis parentum sacer esto ...* — „Ako dijete izbije oca (roditelja) i taj otac zaplače, neka dijete bude proklet (sacer) i posvećeno (sacer) bogovima roditelja...“ *Fest., s. v. Sacer Mons, op. cit.*, str. 424: *Homo sacer is est, quem populus iudicavit ob maleficium: neque fas est eum immolari, sed, qui occidit, parricidi non damnatur.* — „Proklet (sacer) je onaj čovjek, kojeg je narod osudio zbog zločinstva; nije pravo da on bude žrtvovan, a onaj tko ga ubije nije podložan kazni zbog ubojstva.“ Tako i izvedenica *sacrosanctus (sakros-sanctos)*: *Liv. III, 55, 6–7: Ipsis quoque tribunis ut sacrosancti viderentur... relatis quibusdam ex magno intervallo caerimonia, renovarunt, et cum religione inviolatos eos tum etiam lege fecerunt.* — „A i samim tribunima su vratili da izgledaju nedodirivi (sacrosancti), obnovivši, nakon velikog vremenskog razmaka, neke obrede, i učinili su ih (na taj način) nepovredivima, kako religioznim činom tako i zakonom.“ Ili izvedenica *sacratus*: *Fest. s. v. Sacratae leges, op. cit.*, str. 422: *Sacratae leges sunt, quibus sanctum est, qui quid adversus eas fecerit, sacer alicui deorum sicut familia pecuniaque.* — „Posvećeni (sacratae) su oni zakoni, kojima je određeno da, ako netko nešto protiv njih napravi, bude proklet (sacer) i njegov rod i imovina.“

³² G. van der Leeuw, *La religion dans son essence et ses manifestations; Phénoménologie de la religion*, Payot, Paris 1970.

³³ U još nekim djelima koja govore o religiji općenito upotrebljava se pojam *numen*, ali i pojam *sacer*. Tako npr. F. Heiler, *Erscheinungsformen und Wesen der Religion*, Stuttgart 1961; Goldammer, *o. c.*, primjećuje da je numinozno R. Otta suviše apstraktno i udaljeno od predodžbe ličnog, str. 52. u Kurt Goldammer, *Die Formenwelt des Religiösen, Grundriss der systematischen Religionswissenschaft*, Stuttgart 1960.

OSVRT NA IZLOŽENE TEORIJE

Sve teorije koje raspravljaju o pojmu *numen* imaju parcijalan pristup problemu. Nijedan rimski autor nije obrađen u cijelosti, dok se kršćanski autori uopće ne spominju, te se dobiva dojam kako se kod kršćanskih autora pojam *numen* uopće ne pojavljuje i ne upotrebljava. Najvećim dijelom navode se aproksimativna objašnjenja. Tako, na primjer, Preller spominje najviše autora: Homera, Varona, Akcija, Livija, Livija Andronika i Lukrecija, ali svoja objašnjenja nije ničim potvrdio. Ostali autori uglavnom spominju Cicerona, izuzev Friedricha Pfistera.

Georg Wissowa pojam *numen* uopće ne obrađuje, iako njegovo djelo slovi kao kapitalno djelo o rimskom kultu i religiji.

H. J. Rose u svom pokušaju rekonstrukcije prvobitne rimske religije obrađuje i pojam *numen*. Pojam *numen* kod njega znači proizvod ili očitovanje, manifestaciju sile, ali ne i silu samu. Ovdje je pojam *numen* poistovećen s melanezijskim pojmom mana. Dakle, *numen* jednako mana. Međutim, H. J. Rose ničim ne potvrđuje svoje teze.

36

Rad Friedricha Pfistera je jedini opširniji rad o pojmu *numen*, a osim toga on se ne temelji na djelomičnom istraživanju rimskih autora i ne predstavlja proizvoljnost, kao što je slučaj s radovima ostalih autora. Osim literarnog materijala, tu je obrađen i manji dio epigrafskog materijala. U svojoj interpretaciji Pfister pojam *numen* objašnjava, povezuje i uspoređuje s pojmovima stoičke filozofije *θεία δύναμις* ili *δύναμις θεού*. Osim usporedbe i objašnjenja s *δύναμις θεού* Pfister pojam (sintagmu) *numen praesens* i *praesentia numina* dovodi u vezu s pojmovima *θεός ἐπιφανής, ἐπιφανεία*. Od rimskih autora Pfister najčešće spominje i navodi primjere iz Cicerona, Vergilija, Ovidija, Lukana i Horacija. On je ujedno pokušao dati prikaz razvoja značenja pojma *numen* za pojedine periode rimske književnosti. Od svih autora jedino Pfister primjećuje kako se nigdje u literaturi ne nalazi izvorno značenje pojma *numen*; klimanje glavom, odobravanje ili odbijanje, pa zatim mig, opomena, znak, uputa. Izvorno značenje zadržao je samo glagol *nuo* i njegove složenice, međutim rijetko kad u religijsko-vjerskom značenju. Generalni zaključak Pfisterova istraživanja jest: *numen* je nepersonalizirana sila, sila koja djeluje i naziva je, po uzoru na terminologiju primitivnih religija, „orendistička sila“ (*orendistische Kraft, RE, col. 1290*).

Martin P. Nilsson govori o pojmu *numen* na primjeru Amijana Marcelina, navodeći pri tome šest mjesta (u opaskama i objašnjenjima), iako se pojam *numen* kod Amijana Marcelina javlja šesnaest puta. Njegov je zaključak — da pojam *numen* kod Amijana Marcelina znači vrhovno božansko biće, *summum numen* — točan. Ostale autore Martin P. Nilsson ne spominje, a pojam *numen* generalno objašnjava kao silu koja ispunjava, prožima čitavu prirodu i ljudski život.

Wagenvoort preuzima tezu H. J. Rosea uz nebitne modifikacije i komparacije s grčkim pojmom *δύναμις*.

G. Dumézil daje kritiku H. J. Rosea i ne slaže se s njegovom tezom, pa onda ni s tezom Wagenvoorta. Za Dumézila pojam *numen* znači volju jednog boga, volju koja je vanjska i djelotvorna. Od rimskih autora Dumézil spominje samo Cicerona. U svom drugom djelu Dumézil se odlučuje za interpretaciju Pfistera, a posebno inzistira na odbacivanju poistovećivanja pojmova *numen* i *mana*.

Jean Beaujeu pojam *numen* dovodi u vezu s pojmom *genius*, te bi pojmovi *numen* i *genius* značilo isto. *Numen* i *genius* su okultna snaga, snaga je istovremeno transcendentna i imanentna, *numen* je ono što pokreće i daje snagu, a to isto znači i *genius*.

Jean Bayet u svom radu govori o *numenu* kao o nepersonaliziranoj sili, a činjenica da je ta riječ srednjeg roda isključuje animizam. *Numen* može značiti i volju uz koju možemo vezati pojam sile. Konstrukcije s genitivom upućuju na antropomorfnu prirodu rimskih bogova.

Le Bonniec odbacuje teze Rosea i Wagenvoorta, a prihvaća tezu G. Dumézila. *Numen* kod njega znači volju i moć božanstva. Od rimskih autora Le Bonniec spominje samo Cicerona.

Kurt Latte pojam *numen* obrađuje kao nepersonaliziranu silu, ali kaže da postoji mogućnost da je ta riječ došla pod utjecaj grčkih riječi *δύναμις θεού*. Drugo objašnjenje Kurta Lattea glasi: „Pored riječi *deus* Rimljani su stvorili novu riječ, *numen*; a ona znači snagu, volju, kao i manifestaciju tih pojmova”.

37

Za P. Grimala *numen* je „natprirodna moć”, u stvari to je „stvaralačka snaga”, „volja” jednog božanstva. U imperijalnom kultu pojam *numen* se pripisuje carevima i predstavlja izraz carskog samoljublja.

R. Otto pojam *numen* zamjenjuje i poistovećuje s pojmom *sacer*. Sam pojam *numen* i njegovo značenje u rimskoj religiji Rudolf Otto ne obrađuje.

G. van der Leeuw pojam *numen* obrađuje kao snagu koja ima ime, a zatim se pojam *numen* pridaje božanstvu kao kvalitet.

Danas se uvriježila upotreba pojma *numen* i *numina* u smislu božanstva, u singularu i pluralu. Kao primjer ovakve upotrebe naveli smo G. van der Leeuwa.

Zajedničko je svim izloženim teorijama, osim Pfisterove, da pojam *numen* obrađuju samo sekundarno, te iz toga proizlazi i njihova različita vrijednost. Ono, što se može reći o svima, uključujući i Pfistera, jest to da se nedovoljno naglašava *virutelnost* pojma *numen*, dakle stanje, sposobnost sile, te se može dobiti dojam da *numen* označava i silu i sve njene manifestacije, što nije točno.

Dragutin Novaković